De cultuur van het televisiedebat

Veranderende percepties van de relatie tussen media en politiek, 1960 – heden

Harm Kaal

TVGESCH 127 (2): 293–316

DOI: 10.5117/TVGESCH2014.2.KAAL

Abstract

This article adopts a new perspective on the interaction between political parties and Dutch television in election campaigns from the 1960s onwards. Rather than exploring the 'real' impact of television on the nature and content of political campaigning, it presents a case study of televised debates in order to explore changing perceptions among parties and press regarding the so-called mediatization of politics. It shows that televised debates were at first perceived as a means to bridge the gap between politics and people. In the 1970s and early 1980s, when parties tried to control the set-up of these debates, they met with increasing criticism and were perceived as having hardly any influence on the outcome of the elections. Although the staging of the debates remained the same, midway through the 1980s perceptions of the impact of television dramatically changed. In response to the surprising outcome of the 1986 general election a discourse of mediatization and Americanization became dominant. This in turn resulted in a re-evaluation of the relationship between politics and the media in which the latter were now said to hold the upper hand.

Keywords: Televised debates; election campaigns; mediatization; political history; perceptions

We weten niet beter of verkiezingscampagnes draaien om televisiedebatten. Daar wordt de strijd om de gunst van de kiezer beslist. Dat dit een goede ontwikkeling is, wordt in het publieke debat veelvuldig betwist: volgens critici wordt in de 'mediacratie' de politieke inhoud opgeofferd voor soundbites en een personalisering van de politiek. Dit artikel onderzoekt de opkomst van dit vervalvertoog.

Op basis van een analyse van de cultuur van het televisiedebat vanaf de jaren zestig wordt in kaart gebracht hoe politieke partijen en de pers vanaf de jaren zestig hebben aangekeken tegen de invloed van televisie op de verkiezingscampagnes.

In Nederland lijkt een verkiezingscampagne zonder televisiedebatten ondenkbaar. Zowel bij de publieke omroep als op de

commerciële zenders kruisen de lijsttrekkers meerdere malen de degens. Het verloop van de debatten speelt een cruciale rol in de duiding van de campagne in de pers. In een in *NRC Handelsblad* gepubliceerde terugblik op de campagne van 2012 met SP-lijsttrekker Emile Roemer gaat het vooral over de televisiedebatten en de vraag waarom PvdA-voorman Diederik Samsom hierin glorieerde en Roemer faalde.¹ Ook bij recente voorgaande verkiezingen wezen zowel de media als campagneonderzoekers op de doorslaggevende rol die de televisiedebatten in de verkiezingsstrijd hadden gespeeld.²

Dit artikel behandelt de cultuur en receptie van het televisiedebat in Nederland vanaf de introductie in 1963 tot de debatten uit de laatste verkiezingscampagnes. Onder cultuur worden de opzet, gebruiken en rituelen van het televisiedebat verstaan, evenals de plaats die de partijen er in hun campagnes aan toekenden en de ontvangst in de pers. Een inhoudsanalyse valt buiten het bestek van dit onderzoek: het gaat er niet om vast te stellen hoe het debat daadwerkelijk verliep en met welke retorische middelen de politici elkaar te lijf gingen, maar om inzicht te krijgen in de betekenis van het televisiedebat als een fenomeen dat niet alleen de Nederlandse verkiezingscultuur ging domineren, maar ook de uitdruk-

king vormde van verschuivende verhoudingen tussen 'de media' en 'de politiek'.³

De grote aandacht voor televisiedebatten en het belang dat eraan wordt gehecht in analyses van de verkiezingsstrijd kunnen gezien worden als een bevestiging van de door opiniemakers en communicatiewetenschappers vaak geconstateerde 'mediatisering' van politiek.⁴ In de huidige 'mediacratie' en *audience democracy* worden politieke praktijken in toenemende mate aangepast aan 'de verhalende structuren en de vormprincipes die zich binnen de sterk geprofessionaliseerde mediapraktijk ontwikkelen' en moeten politici 'media experts' zijn om te overleven.⁵ Vooral in de opiniërende pers wordt mediatisering geassocieerd met de dominantie van de media over de politiek en daarmee van vorm over inhoud en personen over principes.⁶ Vaak gaat dit gepaard met de verzuchting

3 Een aantal, ook oudere, debatten zijn terug te zien via www.geschiedenis24.nl/dossiers/Dossier-Verkiezingsdebatten-on-demand-te-bekijken.html [geraadpleegd 6 januari 2014]; zie voor onderzoek naar de inhoud en effecten van televisiedebatten onder meer: M.S. McKinney en D.B. Carlin, 'Political campaign debates', in: L.L. Kaid ed., *Handbook of political communication research* (Mahwah 2004) 203-234; S. Coleman ed., *Televised election debates. International perspectives* (New York 2000).

4 M. Elchardus, *De dramademocratie* (Tielt 2002); Th. Meyer, *Mediokratie. Die Kolonisierung der Politik durch das Mediensystem* (Frankfurt am Main 2001); *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) (Den Haag 2003).

5 H. Wijfjes, 'Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis', in: G. Voerman en D.J. Wolffram ed., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 32-38, aldaar 33; B. Manin, *The principles of representative government* (Cambridge 1997) 220.

6 M. van Weezel en M. Zonneveld, 'Een democratie van toeschouwers', *Vrij Nederland*, 18 januari 2003; X. Schutte, 'Inleiding: in de mediacratie', *De Groene Amsterdammer*, 21 november 2012.

1 Mijn dankaan Remieg Aerts, Anne Bos, Liesbeth van de Grift, Carla Hoetink en de anonieme referenten voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel. C. Verbraak, 'Dit overkomt me geen tweede keer', *NRC-Handelsblad*, 21 december 2012.

2 Ph. van Praag, 'Turbulent maar wel echt Hollands. De campagnes van 2002 en 2003', in: R. Coops ed., *Een politieke aardverschuiving* (Alphen aan den Rijn 2003) 113-128, aldaar 123.

actueel **5**

'Een poll is een finishfoto: nooit helemaal scherp'

Waar haalde Lubbers toch 500.000 stemmen vandaan?

De pil is bitter, de druiven
zijn zuur. Voor de opniepel-
ing, die de plank zo voor heb-
ben mingslagen. Voor de
politieke partijen, die van
uiterst links tot uiterst
rechts minder stemmen kre-
gen, dat de soms blekende
pils hadden voorspeld.
Juist nu klinkt luid de kate-
na de niet uitgekomen ver-
wachtingen — overal, behal-
ve bij ene drs. R. F. M. Lub-
bers („Lappie“) te Rotterdam.

Berouder een rondgang langs de polls („verliesgevend visitekaartje“), de omroepers („daar weten we van moer van“), verbijsters („compagnieeliders en boze ederszoekers. Waar haalde zijfers toch ineens een hal miljoen kiezers vandaan?“), Dural,“ zegt een opiniepeiler, „gewoon: overal.“

Door HENK BLANKEN

Aan de Hoogste Kadettij
raderden, verzoeken de
in IAKALA communisten, in
te leuwerlijsting, oplicht
tegenover verwarrring el
samen afgewisseld. Zeils
met zilveren onderzoek
na, internat, kon woen
FED niet vertellen of
FED niet van de Twee
meer zou blijven. Inloen
meer niet, maar pel
samen bij de uitgang v
samen de. Naheauri,
Kien de daling van ali
Frodele stemmen, zelf
el deurside volbruk sich
FED aan de CPN ter
FED: eerst, geen ze
en val en uiteindelijk te
de bij za.

De CPN is welgeteld 5278
stemmen tekort gekomen. Het
was te veel, maar dat zijn bij-
voorbeeld de 1000 stemmen die
heeft aan het CDA. Zoals
vrijwel iedereen heeft prijsge-
geven aan de eerlijke, be-
trouwelijke en gewaardeerde
voorzitter Looijen. Het CDA
heeft ook klassiek de voorkeur
aan onderzoeker Maurice de
Vries. De VVD leverde drie ste-
men bij. „Om een premier“
na, jonge kenners waren
voor die kamerbaan. De
VVD heeft ook een aantal
stemmers kosten voor Lab-
be. En zelfs die andere grote
reus, Den Uyl, liet netten
halve zeel aan zijn rivalen.
De niemand die het snapt
van de partij. Het is niet
gevoelens. Eind '84 stond
PvdA zelfs op een absolute
van 85 zetels, goed voor
de lokale meerderheid. Een
jaar later bevestigde hun
aanpak. Het was een
met op 20 zetels. Die peiling
was een vooraf week natuur-
lijkerhanden en Legendre's

Het NCEV.
lijsttrek-
keradebat,
volgens pro
Hoogerwerf,
„abominabe-
le en sugges-
tief”. (foto
ANP)

kers" op de verkiezingen zouden hebben. "Het ontarda in een wedstrijd tussen Den Uijter, ten eerste, en de partij van de inkomel van ons land. Het is nu oppeppelbaar", klaagt Hoogerwaard.

Journalist René Rijkersaan lijsttrekker Den Uijter "gegochoe" met cijfers verward, vond de partij "schabbe" en "gevoel" "lectie". Zoals hij op pillingen viak voor de verkiezingen verbehoort. "Het gevaar is niet dat de partij de verkiezingen verliest, maar dat de partij de verkiezingen geest bepalen. Dat vind ik ook gevaarlijk."

Geen polls viak voor verkiezingen? "Een van mijn nonnen" is de mening "wel NBS-director". "Schandelijk en wasinnig!" vult De Hond aan. Zij pleit voor een recht op informatie en stellen dat bij een verbot de polls toch wel

Het geheim

Hoe toch heeft Luthers dat half miljoen kiezers aan zich gebonden? Misslagen in de polls? Gewonnen debat? Invloed van de steeds vaker gehouden pellingen? Wat is x's geheim?

Zoals hij is

Het stelsel, zegt onderzoker dr. Heye Galstrow (Internat), heeft 'elker invloed gehad, maar was allereerst een revolutionair en eigenlijk maat'. De soms grote verschillen in de politiek van 'een goede zaak die ons vak geen goed doet'. Hij zegt: 'Het is algemeen bekend dat de meeste onderzochte voorwerpen, die een klein deel in het stelsel, soms iets anders dan hij zich had voorgesteld. Zoals Ten Brink van D66 zegt: 'De angst voor het stelsel. Ga ik de wereld veranderen of laat ik 'm toch

Volgens Galama zouden zijn collega's rekening moeten houden met marges van vier of vijf procent. Zeven of acht zetels. Dat zijn hele forse marges die je in kranten nooit to

Zijn de peilingen dan toch nattevingeren? Politicoloog prof. dr. A. Hooghiemstra van de Tri Twente vindt ze zo slecht, dat hij pleit voor samenwerkingsverbanden met de buitenlandse opiniepeilingen.

king tussen de drie bureaus (die daar overigens niets voor voelen). Zijn veel jongere collega Andrew van de Rijksuniversiteit Leiden is het met de prof eens: „Die onderzoeken zijn een verliesaanval voor alle

Prof. Hoogerwerf verfoelt voort de invloed die al eerder genoemde "mannetjermakers" en "renameboys en TV-ma-

is inmiddels gestopt met verkiezingsonderzoek, maar de andere drie optischepeilers zagen nog zaterdag een grote winst voor PvdA, een uiltocht van VVD-parlementariërs en voor het CDA een 'stabiel beeld', dat zich maar niets aantrek van de ras stijgende populariteit van voorman Lubbers.

Alleen het NIPPO voorziede een beperkte winst (vier ze-

De stemmen geteld zijn, ronken de katers in alle partijbureaus. Bij de PvdA is men te geschokt om te reageren op vragen. Campagne-coördinator Michel van Brink van de PvdA zegt: "werkelijk verbijsterd" te zijn. Links en rechts worden de schervens bijeen gevoegd. De VVD lacht, maar is precies half zo groot geworden als de coalitiepartner en begint al aardig op kleine rechts te lijken.

Iedereen had rethorischend naaf méér stemmen uitgeke-

Kop en schouders
„Luppie, Luppie,” zongen x’n
aanhangera.

Hoe hebben de opiniepetters zich zo kunnen vergissen? Of deugden de peilingen wel, zoals de Leidse politoloog dr. Eddy Andeweg stelt, en is er 'iets anders gebeurd'? Hoe heeft Lubbers in zo'n twee vijfhonderdduizend kleinere verspreidingen zich zo getrokken? Dat half miljoen dat goed is voor de acht zetels die het CDA onder

heest gewonnen dat Inter-View en NBS zaterdag nog voorspelden.

Maarsoe de Hand, directeur van Inter-View, is Neerlandia bekend als opticienleider. Hij wijst er aanmerking op, dat voornamelijk in het westen veel PrDA-stemmers naar het CEDA zijn overgelopen. En dat nieuwe, jonge lezers die vorige week nog een voorkeure hadden voor Den Uyl, woensdag maar naar zijn perswicht.

De vijfde, seks stemmenkomst was eind vorige week. De debatten. Die confrontaties

Vooral oudere mensen zijn overgelopen naar Lubbers. Een succesvolle minister-president met veel vertrouwen bij het publiek. Stond er vanaf het begin fantastisch voor. Manager. Koel. Doet 's werk. Hij heeft steeds gezegd: het gaat tussen mij en Den Uyl. Heeft pas 's ritme gevonden toen de heuze vor of tegen hem was. Wel of geen voortzetting van de ouder. Het zou mij niet verbasen als de polls zo invloed hebben gehad op de stemming."

—Die invloed van de polls is

marginale" zegt onderzoeker Ger Schild, directeur van het NIPO. "Van Mierlo heeft ons ooit verweten dat D94 klein bleef omdat wij dat zeiden. Grote waanzin. Je blijft klein omdat je klein moet blijven". Het NIPO deed dinsdagavond NCRV-debat

tussen de grote drie een enquête gehouden waaruit bleek dat Lubbers er „met kop en schouders bovenuit stak“. Volgens Schild had het debat invloed op zeven procent van de kiezers. Daarvan koos drie procent een andere partij en ging twee procent twifelen. „En die vijf procent was sterk in de richting van het CDA,” zegt

"Luthers in zichzelf geboven," stelt hij. "Heeft Nijlisa en Den Uyl juist niet tegen elkaar uitgepield? Die twee aan elkaar, dankende hem in de hand, om herennergie was een heel sterk punt van hem. Hij heeft ruitjes bij toegewezen. Dat stukje ruitjesgevoel heeft hoog op punten die een politicus moet hebben."

Heeft het slotdebät echt die enorme invloed gehad, vragen we ook aan directeur Frans Hekker van Westendorp van NRS?

„Daar weten de ondernemers geen moer van, wij ook niet,” reageert Van Westendorp. „Het debat verachtelijke nauwelijks van dat van de week ervoor. En Lubbers? Ik vind niet dat hij het zo goed heeft gedaan. De oppositie was er armelijk.”

De directeur houdt niet zo van het begrip „aankomende kliezers”. Volgens hem moet een kiezer eerst een kiezer zijn, en moet regelmatig voor een andere partij. „De mannetjes spelen een grotere rol. De TV-overname. Iedereen kent Van

kluis, maar niemand kan mij zeggen wat Dss wil. Het is ontsoegloosiering. Men kiest niet meer vanuit traditionele bindingen of klassegegevens, maar op levens en mannetjes. Vergelijk het met de afkalf van merkartikelen ten gunste van B-merken en winkelmer-

Campagneleider Rios Smits antwoordt prompt: 'Op tijd bent u gekomen. Een strategie con-
quant volhouden. Je boodschap
met name de laatste twee we-
ken blijven herhalen. Ontzettend
veel mensen verzetten
hun koers op basis van de peil-
ingen, dat is ontzettend slecht.
Het CDA voert een permanen-
te campagne, de volgende is al
begevoegd.'

Voor politicolice Andrewes
liggen de zaken minder sim-
pel. Een verschuiving ten op-
zichte van de polls heeft zich
volgens hem nooit eerder in
Nederland in deze mate voor-

gedaan. „Je moet het zoeken in wat er in die paar dagen is gebeurd. Het verdampen — als ik het zo mag noemen — van het Tsjernobyl-effect? Daarboven op het debat? Ik ben ontzettend benieuwd naar de analyses

Lubbers werd na het debat door de media als winnaar aangewezen. Dat zal een rol hebben gespeeld. Ik ben nogal een fan van Den Uyl, maar hij heeft het aan zichzelf te danken.

ken. Is krijg kroemde tenen van die man, dat gemopper en gemor. Die drammerigheid Nijffels lokte dat uit en Den Uyl trapte in de val Lubbers ging er niet het been vandoor. Wat is niet teem van dezer.

Intomart-onderzoeker Galsma exulteerde zich: „Wij maken nu eenmaal een finishfoto en die is nooit helemaal scherp.“

Kop en schouders

„Luppie, Luppie,” zongen x'n aanhangers.

Met NIPO heeft na het NCRV-debat dinsdagavond

IMAF op levas en mannetjes. Vergelijk het met de afkalving van merkartikelen ten gunste van B-merken en winkelmere-

ma excuseert zich: „Wij maken nu eenmaal een finishfoto en die is nooit helemaal scherp.“

De verrassende uitslag van 1986. Een analyse van de verrassende verkiezingsuitslag in HET VRIJE VOLK. De foto bij het artikel is genomen tijdens het laatste televisiedebat bij NRCV's HIER EN NU tussen Lubbers, Den Uyl en Nijpels. Lubbers' winst van het debat en vooral de berichtgeving erover in de pers zou een grote invloed op de uitslag hebben gehad.

Bron: Henk Blanken, 'Waar haalde Lubbers toch die 500.000 stemmen vandaan?', Het Vrije Volk, 29 mei 1986.

dat de politiek ‘vroeger [...] anders, beter, hoogstaander, fatsoenlijker, inhoudelijker was’.⁷ Politicologisch en mediahistorisch onderzoek heeft ons inzicht gegeven in de historische ontwikkeling van deze relatie tussen media en politiek, ook wel aange-

duid als het politiek-mediaal complex.⁸ Na de periode van de verzuiling, waarin politiek en pers ideologisch hechte banden onderhielden (aangeduid als 'partisan logic'), brak eind jaren zestig de fase van de 'party logic' aan: de partijen bepaalden nog wel

7 Wijfjes, 'Vorm of vent?', 34.

8 F. van Vree et al., 'Het ontstaan van een politiek-publicitair complex 1960-2002' in: *Medialogica*, 67-98.

de politieke agenda, maar werden kritisch door de pers gevolgd. Toenemende concurrentie in het medialandschap zorgde vervolgens begin jaren negentig voor een omslag naar de huidige 'media logic'.⁹

In recent onderzoek wordt niet zozeer deze indeling betwist, als wel de strijd aangebonden met het vervalvertoog dat ermee verbonden is.¹⁰ Door middel van empirische analyses van mediaberichtgeving en het optreden van politici in de media hebben politieke communicatiewetenschappers onder meer aangetoond dat de, mede door de media gevoede, personalisering van de Nederlandse politiek niet een recent fenomeen is en bovendien niet per se ten koste gaat van de inhoud.¹¹ Ander onderzoek laat zien dat na 2002 de 'medialogica' zelfs licht is gedaald: de berichtgeving over de politiek wordt gekenmerkt door minder 'gepersonaliseerd nieuws, (wed)strijdnieuws en negatief nieuws'.¹²

In dit artikel wordt voor een andere invalshoek gekozen. Het doel is niet percepties van de relatie tussen media en politiek te ontzenuwen – zoals in veel politicologische studies het geval is – maar om ze serieus te nemen. Ze vormen namelijk de bouwstenen voor de politieke werkelijk-

heid zoals die door verschillende actoren – politici, journalisten en het publiek – werd geconstrueerd en beleefd.¹³ De nadruk ligt in dit artikel op het perspectief van de politieke partijen en de schrijvende pers: aan de hand van de veranderende cultuur van het televisiedebat wordt uiteengezet hoe zij de wisselwerking tussen media en politiek percipieerden. Welke verwachtingen en ideeën hadden zij vanaf de jaren zestig over de betekenis van de televisie voor de wijze waarop politiek bedreven werd?

In het navolgende wordt eerst de introductie van het televisiedebat begin jaren zestig nader geduid tegen de historische achtergrond van de rol die het politieke debat in de Nederlandse electorale cultuur heeft vervuld. Dit historische perspectief maakt inzichtelijk dat de heersende politieke cultuur, het verkiezingsstelsel en de dynamiek binnen het partijpolitieke landschap bepalend zijn geweest voor de meer of minder prominente plaats die het debat in de verkiezingsstrijd heeft ingenomen. Vervolgens wordt aan de hand van correspondentie in partijarchieven en artikelen in kranten, opiniebladen en omroepgidsen de opkomst, praktijk en receptie van de televisiedebatten vanaf de vroege jaren zestig geanalyseerd. In het laatste deel van het artikel wordt aan de hand van het debat over het televisiedebat de dynamische relatie tussen politiek en media in Nederland vanaf de jaren zestig nader geduid.

9 K. Brants, 'Opgejaagd door Cerberus. De moeizame mediatisering van de politieke communicatie', in: J. Bardeel e.a. ed., *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 85-100, aldaar 90.

10 K. Brants, 'Double bind of de ambivalente relatie tussen politiek en media' (Oratie Universiteit Leiden 2000); N. Marres, 'Beter productief wantrouwen dan misplaatst vertrouwen. Over de politieke verdiensten van media-affaires', *Krisis* 4 (2003) 36-52.

11 R.A. van Santen, *Popularization and personalization. A historical and cultural analysis of 50 years of Dutch political television journalism* (Amsterdam 2012).

12 J. Kleinnijenhuis e.a., 'Gevaren van medialogica voor de democratie?', in: R. Aerts en P. de Goede ed., *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 111-130, aldaar 129-130.

13 R. Aerts, 'Omstreden democratie. Over de studie van een complex bestel', in: idem en De Goede ed., *Omstreden democratie*, 263-294, aldaar 287-288.

De plaats van debat in de Nederlandse electorale cultuur

Het verkiezingsdebat tussen twee of meer politieke opponenten werd pas laat in de negentiende eeuw in de Nederlandse verkiezingscampagnes geïntroduceerd. Volgens de liberale staatsman J.R. Thorbecke vormde beschaafd, rationeel debat weliswaar de kern van de politiek, maar dit debat diende in het parlement gevoerd te worden, zonder last of ruggespraak. Een verkiezingsdebat kon politici verleiden tot het doen van beloftes aan de kiezer en werd daarom door hem als ongeoorloofd gezien.¹⁴ Toen in de jaren 1860 een hevige strijd losbarstte tussen conservatieven en liberalen, werd het verkiezingsdebat echter door de liberalen omarmd als een middel om hun beginselen te etaleren en hun conservatieve tegenstanders als principeloze figuren te ontmaskeren.¹⁵ Hoewel de verkiezingsdebatten aanvankelijk volgens parlementaire spelregels werden gevoerd, werden ze al snel geassocieerd met een nieuwe vorm van politiek theater waarin het publiek een actieve rol opeiste.¹⁶ Het verkiezingsdebat, dat rond 1900 een niet meer weg te denken onderdeel van de campagne vormde, ontwikkelde zich zo tot een manifestatie waarbij politici samen met (een deel van) het publiek uitdrukking gaven aan hun verbondenheid in de strijd tegen hun politieke tegenstanders.¹⁷ Alleen de katholieken de-

batterden nauwelijks, maar zij vormden electoraal dan ook een tamelijk gesloten gemeenschap.¹⁸

Door het nieuwe kiesstelsel en veranderingen in de partijcultuur en het politieke klimaat verloor het verkiezingsdebat in het interbellum aan betekenis. Met de invoering van evenredige vertegenwoordiging veranderden verkiezingen in een strijd tussen partijen die een massa-electoraat aanspraken dat zich verspreid over het land bevond. Andere vormen van communicatie, zoals de populaire massameetings, leenden zich beter voor het voeren van 'massa-propaganda'.¹⁹ Ook de overheid droeg bij aan de marginalisering van het debat. Tegen de achtergrond van de opmars van links- en rechts-extremistische partijen werd het openlijk benadrukken van politieke tegenstellingen als een gevaar voor de openbare orde gezien. De radiocensuur waartoe het parlement in 1930 besloot stond politieke uitingen alleen toe wanneer ze 'stellig' werden uitgesproken. Dit betekende dat openlijke kritiek op andersdenkenden niet was toegestaan.²⁰

Hoewel na de oorlog de censuur versoepeld werd, bleef de ruimte voor debat beperkt. In ruil voor de radiozendtijd – en vanaf 1959 ook televisiezendtijd – die de regering de partijen tijdens de verkiezingscampagne ter beschikking stelde, dwong zij een 'spertijd' af. Hoewel de regeling per verkiezingsjaar licht verschilde, kwam het

14 *De briefwisseling J.R. Thorbecke V, 1845-1853*. ed. G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (Den Haag 1996), nr. 217 en nr. 219.

15 J.T. Buijs, 'De Conservatieve partij', *De Gids* 33 (1869) 72-107, aldaar 94.

16 'De meeting van 1 Februarij in den Doelen te Haarlem', *NRC*, 3 februari 1868.

17 A. Bos, R. de Jong en J. Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag 2005) 68.

18 R. de Jong, 'Verkiezingen in Nederland 1888-1917. Een strijd om de kiezers of rituele volkstellingen?', *De Negentiende Eeuw* 29 (2005) 115-133, aldaar 129-130.

19 J. van Rijn, *De eeuw van het debat. De ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland, 1800-1920* (Amsterdam 2010) 258.

20 H. Wijfjes, 'Tussen de "avond van Oud" en de "nacht van Schmelzer"'. Politiek en radio in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis* 3 (1991) 243-263, aldaar 247-248.

er op neer dat de omroepen en partijen beloofden gedurende drie weken voor de verkiezingen geen verkiezingspropaganda uit te zenden en ook polemieken – debat dus – achterwege te laten. Zo hoopte de regering te waarborgen dat partijen die geen nauwe band met een omroep hadden niet benadeeld werden; vooral de VVD beklagde zich er herhaaldelijk over dat de PvdA dankzij steun van de VARA in het voordeel was. Deze regeling bleef tot en met de Kamerverkiezingen van 1963 van kracht.²¹

Toch kwam het in de jaren vijftig wel een enkele keer tot uitzending van een radiodebat, maar dan vaak voordat de spertijd was ingegaan. Vooral de PvdA stuurde er op aan, omdat het debat een uitstekend middel leek om haar doorbraakstreven kracht bij te zetten: de sociaaldemocraten vielen partijvorming op confessionele grondslag aan en probeerden een wig te drijven tussen de progressieve en conservatieve vleugels van de confessionele partijen. In deze situatie achtten de laatsten een debat met de PvdA echter niet opportuun. 'Ze durven niet' merkte een socialistische verkiezingskrant schamper op.²² De liberalen namen de handschoenen wel op.²³ In 1950 vond in aanloop naar de Statenver-

kiezingen het eerste verkiezingsdebat op de radio plaats tussen oud-minister Hein Vos (PvdA) en het VVD-Kamerlid Govert Ritmeester. De burgemeester van Hilversum zat voor.²⁴ Dat laatste was van belang, omdat de debatten werden georganiseerd binnen een verzuimd omroepbestel; de burgemeester was als neutrale bestuurder bij uitstek geschikt om een goed verloop van het debat te waarborgen.

De rol van de omroepen beperkte zich tot het aanleveren van zendtijd; radiojournalisten speelden in de verkiezingsdebatten geen rol van betekenis. Uit de berichtgeving in de geschreven pers blijkt dat de debatten vooral werden gezien als een vorm van politieke voorlichting door de partijen: ze maakten de kiezer duidelijk op welke punten de partijen van mening verschilden. Het fenomeen van het verkiezingsdebat trok geen aandacht en er werd ook niet gesproken in termen van winnaars en verliezers.²⁵ Het waren de lezers die de dagbladen tot een nadere reflectie op het debat aanzetten. In reactie op een ingezonden brief van een PvdA-aanhanger, die de VARA verweet dat een radiodebat simpelweg gratis zendtijd betekende voor politieke tegenstanders, prees *Het Vrije Volk* het radiodebat aan als een middel om de 'politieke meningsvorming' te stimuleren.²⁶ Ook in de persreacties op de eerste televisiedebatten keert dit opvoedende discours terug: radio en televisie werden bij uitstek

21 Zie bijvoorbeeld: Handelingen van de Tweede Kamer (HTK), 1947-1948. Aangangsels no. 211. Vragen van mevrouw Fortanier – de Wit betreffende het houden van verkiezingstoespraken door de politieke partijen voor de radio, ingezonden 23 juni 1948; Brief van de staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen R.G.A. Höppener aan het bestuur van de Nederlandse Radio Unie en de daarin samenwerkende omroeporganisaties, d.d. 27 januari 1959. Centraal Archief NOS (NOS), doos 2142, dossier nr. 4.524.6. Politieke Programma's Radio. NB: deze stukken worden in de zomer van 2014 overgedragen aan het Nationaal Archief.

22 Verkiezingskrant *Klaarheid* (1959). IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1685.

23 'Geen debat tussen Hofstra en Lucas', *De Tijd – De Maasbode*, 9 februari 1959.

24 'Ir Vos: "Bezuinigen? Goed! Maar hoeveel? En waar-op?"', *Het Vrije Volk*, 24 april 1950. Van een spertijd was dat jaar geen sprake, want het debat vond twee dagen voor de verkiezingen plaats.

25 Zie bijvoorbeeld 'Radiodebat Samkalden-Oud', *De Tijd – De Maasbode*, 14 februari 1959; 'Radio-discussie Samkalden-Oud', *De Telegraaf*, 14 februari 1959; 'Samkalden in radiodebat met Oud', *Het Vrije Volk*, 14 februari 1959.

26 H. Kupers, 'Dom van de VARA', *Het Vrije Volk*, 10 februari 1959.

geschikt geacht om een breed, en voor een groot deel nog onwetend publiek politiek aan het denken te zetten.

In de jaren vijftig werd televisie echter nog nauwelijks gebruikt voor het voeren van politieke discussies. Politiek was weliswaar alomtegenwoordig, maar dan vooral in de vorm van propaganda: voor de camera's van de 'eigen' omroep kregen politici ruimschoots de gelegenheid om hun standpunten uiteen te zetten.²⁷ In de jaren zestig veranderde dit. De nauwe banden werden doorgesneden: van een gunstige ontvangst in de studio's waren de partijen niet langer verzekerd. De eind jaren vijftig ingevoerde Zendtijd voor Politieke Partijen bleef als propagandaplatform over. De lage kijkcijfers en waardering maakten dit echter tot een krachteloos instrument.²⁸ Volgens een redacteur van KRO's BRANDPUNT vormden de spotjes die werden uitgezonden geen effectieve propaganda, omdat het aan discussie ontbrak. De partijen moesten daarom overwegen om tegenstanders uit te nodigen, want alleen in een 'objectieve' setting kon de kijker overtuigd worden.²⁹ Het televisiedebat bood zo'n setting.

De omarming van het televisiedebat

Gezien de huiver waarmee de confessionele partijen een verkiezingsdebat doorgaans benaderden, kan de positieve ontvangst van het televisiedebat door alle grote partijen gerust opmerkelijk genoemd worden. In aanloop naar de verkiezingen van 1963 werden vier televisiedebatten uitgezonden waaraan alleen de CPN (niet uitgenodigd) en de SGP (principiële bezwaren) niet deelnamen. Voor de camera's van de V.P.R.O. beten op 6 april 1963 Anne Vondeling (PvdA) en Edzo Toxopeus (VVD) het spits af. Het initiatief was genomen door *Elsevier*-journalist Ferry Hoogendijk die in 1960 de befaamde reeks televisiedebatten tussen Kennedy en Nixon van dichtbij had meegeemaakt. Op 16 april volgde een debat van opnieuw Vondeling en diens partijgenoot Ko Suurhoff met premier Jan de Quay en fractievoorzitter Wim de Kort (beiden KVP). Het eerste lijsttrekkersdebat – een term die toen nog niet gebruikt werd, omdat de meeste partijen met meerdere lijststaandevoerdere de verkiezingen ingingen – werd op 18 april uitgezonden. Twee dagen later volgde nog een 'tweede' debat tussen Bauke Roolvink (ARP) en Suurhoff. Vanwege de spertijd werden de debatten ruim voor de verkiezingen van 15 mei uitgezonden.³⁰

Waarom waren praktisch alle partijen nu wel bereid op televisie met elkaar het debat aan te gaan? Op de eerste plaats speelde voor de KVP mee dat de vrees voor een doorbraak was geluwd. Na de verkiezingen van 1959 hadden de katholieken de PvdA afgelost als de grootste fractie in de Kamer

27 E. Smulders, "Het glazen huis der openbaarheid". Televisie in de jaren vijftig: de moeizame groei van een modern medium' in: P. Luykx en P. Slot ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997) 249-279, aldaar 258-259.

28 M. Prenger, 'Uitglijden over de beeldbuis. Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis* 5 (1993) 199-226, aldaar 210.

29 'Politieke televisie mist objectiviteit', [krant onbekend], april 1967. Katholiek Documentatiecentrum (KDC), Archief KVP, inv.nr. 4006.

30 'Propaganda op tv', *De Telegraaf*, 3 april 1963; HTK, 1962-1963, 30 oktober 1962 (middagzitting).

KVP versus PvdA, 16 april 1963. De Hilversumse burgemeester J.J.G. Boot (midden) leidt het debat tussen – van links naar rechts – W.L.P. de Kort, J.E. de Quay (beiden KVP) en J.G. Suurhoff en A. Vondeling (beiden PvdA), dat door de KRO en VARA gezamenlijk op radio en televisie werd uitgezonden. Dankzij kettingroker Suurhoff zat de asbak na afloop van het debat vol. In de pers kreeg Suurhoff kritiek te verduren vanwege de rookwalmen die hij door de studio had verspreid.

Bron: Nationaal Archief. Fotocollectie Anefo, 2.24.01.05, bestanddeelnummer 915-0439. Fotograaf: Hugo van Gelderen. Hilversum, 16 april 1963.

en was een centrumrechtse regering agetreden. Hun zelfvertrouwen was gegroeid.³¹ Ten tweede speelde mee dat politici inmiddels met het nieuwe medium hadden leren omgaan. Halverwege de jaren vijftig begon de NTS met de tv-registratie van Kamerdébatten. Aanvankelijk hadden de Kamerleden zich nog wat onwennig gedragen, maar al spoedig gingen zij hun normale gang.³² Ten derde werd het televisiedebat

omarmd, omdat het politici in één klap een grote naamsbekendheid bezorgde; vooral voor de nieuwe generatie partijleiders die begin jaren zestig naar voren trad was dit een aanlokkelijk perspectief. Televisie was in de jaren zestig tot een massamedium uitgegroeid dat hen toegang verschaftte tot een miljoenenpubliek.³³ Ten vierde diende het televisiedebat het streven van de partijen om wat zij zagen als een toenemende politieke apathie bij de kiezers te bestrijden.³⁴

31 J.W. Brouwer en P. van der Heiden ed., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945* VI, *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959. Het einde van de rooms-rode coalitie* (Den Haag 2004) 317.

32 Met dank aan Carla Hoetink die mij inzage gaf in het manuscript van haar proefschrift waarin de introductie van de televisiecamera in de Nederlandse Tweede Kamer wordt behandeld; zie ook: 'Kamer raakt

door TV niet uit haar doen', *Het Vrije Volk*, 11 maart 1955; Prenger, 'Uitglijden', 213.

33 Prenger, 'Uitglijden', 214-215; Smulders, "Het glazen huis", 250.

34 Propaganda en de jongeren. Notitie van de KVP, 1959. KDC, Archief KVP, inv.nr. 1503; Plan de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen 1963. KDC, Archief

Televisie leek bij uitstek geschikt om de kiezer directer bij de politiek te betrekken en in staatsburgerlijke en politieke zin op te voeden.³⁵ Binnen de PvdA was Vondeling een van de eersten die de potentie van televisie onderkende, maar de confessionele partijen bleven niet achter.³⁶ Volgens de partijsecretaris van de ARP hadden de Amerikaanse televisiedebatten de democratie gediend, omdat miljoenen kijkers zo hadden ontdekt 'waartoe de politiek dient en wat er zo al in de politiek omgaat'.³⁷ Het bevestigt de constatering van Mirjam Prenger dat de angst voor de 'veronderstelde ontmythologiserende werking van de televisie' in de jaren zestig plaatsmaakte voor 'overspannen verwachtingen'.³⁸

De omroepen op hun beurt waren graag bereid debatten uit te zenden. Niet alleen boden ze zo een platform aan de 'eigen' politici – voor zover nog in deze termen werd gedacht – maar daarbij achtten ook zij de bestrijding van politieke apathie of, meer positief geformuleerd, politieke vorming een groot goed. Met name de NTS profileerde zich in de jaren zestig als een omroep die zich boven het partijgewoel uit sterk maakte voor een 'objectieve' politieke en staatkundige voorlichting.³⁹ Hoewel

de 'zuilgebonden' omroepen aanvankelijk weinig voelden voor het plan van de NTS om politieke programma's uit te zenden – zij vreesden concurrentie voor hun eigen actualiteitenrubrieken – kreeg de omroep in 1967 toch toestemming om televisiedebatten te verzorgen. De NTS zegde toe het bescheiden te houden en de kijker niet met een 'teveel' aan politiek te overvoeren.⁴⁰

Nederland wijkt met deze omarming van het televisiedebat af van omliggende landen. In Duitsland vond het eerste televisiedebat in 1969 plaats, in de Verenigde Staten pas weer in 1976 en in het Verenigd Koninkrijk duurde het tot 2010.⁴¹ Het televisiedebat werd vermeden, omdat het de kiezer zou aanzetten tot het maken van een keuze op basis van beeldvorming in plaats van politieke standpunten. Vooral bij zittende premiers speelde deze angst.⁴² Bepalend voor dit negatieve beeld van het televisiedebat was de ervaring met de presidentsdebatten tussen Kennedy en Nixon. Hoewel later onderzoek liet zien dat de debatten niet doorslaggevend waren geweest voor de uitslag, bleef in de publieke opinie het idee bestaan dat Kennedy de verkiezingen had gewonnen omdat hij op beeld beter was overgekomen.⁴³ Volgens de Amerikaanse correspondent van het *Nieuwsblad van het Noorden*, die het eerste presidentsdebat in een bar in New York had gevolgd, had het

KVP, inv.nr. 1504. Zie ook: 'Lusteloze verkiezingen', *De Telegraaf*, 9 februari 1959.

35 Bos, Loots en De Jong, *Een sprong*, 100.

36 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA (1966-1977)* (Amsterdam 1990) 28.

37 'Politiek T.V.-toernooi op te smalle basis'. Radiotoespraak mr. W.R. van der Sluis d.d. 7 maart 1963. Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (HDC). Archief ARP (272), inv.nr. 880; zie ook: S. Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986* (Amsterdam 1992) 97.

38 Prenger, 'Uitglijden', 200-201.

39 Uittreksel uit de notulen van de vergadering van de programmaraad d.d. 9 december 1966. NOS, doos 2142, dossier nr. 4.524.6. Map Uitzending Politieke Partijen – Algemeen Tijdstip uitzenden – Faciliteiten, 1956-1986.

40 J.W. Rengeling aan de leden van de programmaraad d.d. 7 december 1966. NOS, doos 2143, dossier nr. 4.524.6. Kamerverkiezingen 1967.

41 Het betreft hier televisiedebatten in aanloop naar nationale verkiezingen met deelname van de leidende politici. A. Walter en Ph. van Praag, 'Wie zegt dat de tafel vierkant is?', *De Groene Amsterdammer*, 22 augustus 2012.

42 'Geen televisiedebat Brandt-Adenauer', *De Tijd – De Maasbode* 12 januari 1961.

43 M. Schudson, *The power of news* (Cambridge MA 1995); S. Kraus ed., *The great debates. Background – perspective – effects* (Bloomington 1962).

aanwezige publiek niet alleen geluisterd 'maar [...] vooral ook naar de gezichten' gekeken.⁴⁴ Dat de Nederlandse politici zich hierdoor niet lieten afschrikken had, naast de eerdergenoemde redenen, ook te maken met het partijpolitieke landschap. In landen als de VS, Engeland en Duitsland, waar de verkiezingen door twee partijen gedomineerd werden, kon een flater in een televisiedebat potentieel grotere gevolgen hebben dan in Nederland, met zijn pluri-forme en vooralsnog betrekkelijk stabiele politieke bestel.

De eerste televisiedebatten in 1963 en 1967

De praktijk van de eerste televisiedebatten wees niet op een mediatisering van de politiek. Zowel de televisieomroepen als de politieke partijen legden de nadruk op een serieuze, inhoudelijke discussie. De discussieleiders stelden zich bescheiden op: hun rol beperkte zich tot het aandragen van de onderwerpen en het bijhouden van de spreektijd. De debatten kregen zo het karakter van een parlementaire discussie waarbij de sprekers zich weinig van de camera leken aan te trekken. De televisie-registratie van het debat van Vondeling en Suurhoff met De Quay en De Kort laat vier mannen zien die tegenover elkaar aan een tafel zitten, waarop ordners met beleidsdossiers zijn uitgestald. Alleen de voorzitter van het debat – opnieuw de burgemeester van Hilversum – wordt frontaal in beeld gebracht. Dat de deelnemende politici zich eerder in de Tweede Kamer wanen dan in een televisiestudio blijkt ook uit het feit dat ze het debat indirect voeren, via de burge-

meester, die voortdurend als 'meneer de voorzitter' wordt aangesproken. In andere debatten was het niet anders: Toxopeus sprak Vondeling zelfs aan als 'geachte afgevaardigde'.⁴⁵

Bij de dagbladen was wel sprake van een opvallende wijziging. De kranten hielden het niet langer bij een inhoudelijk verslag, maar velden ook een oordeel over het optreden van de politici en stonden, net als de omroepgidsen, uitgebreid stil bij het fenomeen van het televisiedebat zelf.⁴⁶ Bepalend voor de berichtgeving was het frame van het sportverslag: het debat als boks- of schermwedstrijd. De omroepen droegen hieraan bij door de televisiedebatten programmatitels mee te geven als OP DE DEGEN EN HELPERS WEG, VOORLAATSTE RONDE. Dit frame bracht met zich mee dat er ook een winnaar van het debat werd aangewezen. De kranten onderbouwden hun oordeel door te wijzen op de debatvaardigheden van de politici, maar ook de gezindheid van de krant klonk er in door. Volgens *De Telegraaf*, nooit op de hand van de socialisten, was Toxopeus in het debat met Vondeling 'handiger en sneller' geweest en had hij terug kunnen vallen op de prestaties van het confessioneel-liberale kabinet-De Quay. In het socialistische *Het Vrije Volk* werd daarentegen Vondeling als winnaar aangewezen, want hij 'beheerste de materie duidelijk beter en debatteerde zakelijker'.⁴⁷ Er klonk ook kritiek: de kranten waren het erover eens dat er te veel televisiedebatten waren geweest.

45 'Levendig tv-debat', *De Telegraaf*, 8 april 1963.

46 'Televisie gaat de verkiezingen beslissen', *Vrije Ge-luiden* 33, afl. 19 (mei 1963); 'Kroniek', *Katholieke Radio-en Televisiegids*, 5 mei 1963.

47 'Levendig tv-debat', *De Telegraaf*, 8 april 1963; W.P., 'Tv-debat ontaardt in race tegen de klok', *Het Vrije Volk*, 8 april 1963.

44 'Kennedy won eerste ronde tegen Nixon', *Nieuwsblad van het Noorden*, 27 september 1960.

***Het klasje van Hoogendijk.** Voor de Provinciale Statenverkiezingen van 1966 vond bij AVRO's TELE-VIZIER een televisiedebat plaats onder leiding van Ferry Hoogendijk. Vanwege Hoogendijks schoolmeesterachtige optreden én vanwege de klaslokaalachtige setting waarin het debat plaatsvond werd gesproken van het 'klasje van Hoogendijk'. Van links naar rechts zien we Gerard Nederhorst (PvdA), Bauke Roolvink (ARP), Norbert Schmelzer (KVP), Ferry Hoogendijk, Henk Beernink (CHU) en Edzo Toxopeus (VVD). Alleen bij Schmelzer en Beernink ontbreekt de asbak. Schmelzer heeft de aktetas bij de hand om zijn betoog met papierwerk te kunnen onderbouwen.*

Bron: Nationaal Archief. Fotocollectie Anefo, 2.24.01.05, bestanddeelnummer 918-9478, licentie CC-BY-SA. Fotografie: Ron Kroon. Hilversum, 22 maart 1966

Politici vielen snel in herhaling en dat was 'allerm minst bevorderlijk voor de belangstelling van een zo breed mogelijk publiek, dat men hoopt te bereiken'.⁴⁸ Columnist Simon Carmiggelt leek deze sentimenten te onderkennen in zijn column in *Het Parool*. In zijn 'Kronkel' voerde hij twee mannen op die in de tram de verkiezingen bespraken. Een van hen gaf aan zijn stem te geven aan de 'vent, die niet voor de

televisie is geweest'.⁴⁹ Als we de politici zelf moeten geloven, was het publiek over het algemeen echter enthousiast over hun optreden op televisie: ze gaven allen aan veel positief getoonzette brieven ontvangen te hebben.⁵⁰

Eén element werd in haast alle krantenverslagen benadrukt: het debat diende gebruikt te worden als een middel om politici en kiezers weer dichterbij elkaar te brengen. Om het publiek voor politiek te

⁴⁸ 'Roolvink en Suurhoff in vaak vinnig debat', *Leeuwarder Courant*, 22 april 1963; "'Het woord" hoogtepunt van televisieseizoen', *De Telegraaf*, 19 april 1963.

⁴⁹ S. Carmiggelt, 'Kronkel', *Het Parool*, 3 mei 1963.

⁵⁰ 'Televisie', *Vrije Geluiden*.

interesseren was het zaak standpunten helder uiteen te zetten en verschillen met tegenstanders te benadrukken. Dat hierdoor ook de persoon van de politicus meer op de voorgrond kwam te staan, werd als een positieve ontwikkeling gezien. Het televisiedebat was volgens de befaamde politiek commentator G.B.J. Hiltermann bij uitstek geschikt om het 'contact tussen kiezer en gekozene' te herstellen, dat door de invoering van de evenredige vertegenwoordiging was geërodeerd.⁵¹ V.P.R.O.-dominee E.D. Spelberg was minder enthousiast en waarschuwde voor het stellen van persoonlijkheid boven beginselen.⁵² Volgens de *Katholieke Radio- en Televisiegids* was het echter 'toch wel plezierig als je je mening ook eens aan personen kunt toetsen'.⁵³ Showbizzverslaggever Henk van der Meyden van *De Telegraaf* hoopte dat met de debatten ook mensen werden bereikt die niet sterk in politiek geïnteresseerd waren.⁵⁴ Gezien de kritiek op de eerste debatten was dat voorts nog niet het geval. Daarvoor waren de debatten te 'strikt parlementair' geweest.⁵⁵

De partijen zelf leken ook aan hun benadering van het televisiedebat te twijfelen en sloegen in de tweede helft van de jaren zestig een nieuwe weg in. In 1963 hadden zij de televisie nog hoofdzakelijk benaderd als een nieuw platform waarop zij simpelweg hun politieke boodschap konden verkondigen zoals zij dat ook elders deden, maar dan voor een breder publiek. In de daaropvolgende jaren raakten zij er echter van over-

tugd dat het medium om een nieuwe vorm van presentatie vroeg, zeker ook omdat zij meenden dat de kiezer zich sterk door het tv-optreden van politici liet beïnvloeden.

Hier tekent zich de betekenis van percepties af. Hoewel onderzoek uitwees dat hun televisieoptredens geen fundamentele verandering van het kiezersgedrag bewerkstelligden, waren politici en ook journalisten er van overtuigd dat de verkiezingsstrijd zich steeds meer naar de televisie verplaatste.⁵⁶ Uitzonderingen waren er ook, zoals oud-fractievoorzitter van de PvdA Jaap Burger, die in 1966 meende dat de televisie 'zijn hoogtepunt al een beetje [...] gehad' had. De meeste van zijn collega's dachten er echter anders over. PvdA-voorman Vondeling vond zelfs dat 'de mensen die het het beste voor de tv doen' de partij bij de verkiezingen moesten aanvoeren.⁵⁷ De KVP constateerde in 1968 dat door de opkomst van de televisie de politiek 'feitelijk van karakter veranderd' was, omdat meer dan voorheen personen, in plaats van partijen en hun programma's, op de voorgrond stonden.⁵⁸ Aan deze nieuwe werkelijkheid – zo meenden ook de andere grote partijen – dienden zij zich aan te passen. Niet alleen berichtgeving in de pers waarin over 'televisieverkiezingen' gesproken werd, maar ook uitspraken van kiezers zelf voedden hen hierin.⁵⁹ Zo ontving Joop den Uyl brieven waarin zijn veelvuldige interrupties en zijn neiging om te snel te praten

51 G.B.J. Hiltermann, 'Televisie gaat de verkiezingen beslissen', *Haagse Post*, 27 april 1963.

52 E.D. Sp., 'Stemmen', *Vrije Geluiden* 33, afl. 19 (mei 1963).

53 'Kroniek', *Katholieke Radio- en Televisiegids*, 5 mei 1963.

54 H. van der Meyden, 'Politici in tv-quiz', *De Telegraaf*, 5 april 1963.

55 'Levendig tv-debat', *De Telegraaf*, 8 april 1963.

56 Prenger, 'Uitglijden', 203-204; Ed. van Thijn, 'Een moderne verkiezingscampagne', *Socialisme en democratie* 23 (1966) 704-714.

57 Geciteerd door Toonen, *Op zoek*, 144-145.

58 P.J.A. van der Sanden, 'Notitie voor het fractiebestuur', d.d. 31 januari 1968. KDC, Archief KVP, 6503.

59 'Het ANP pleegt VARA-KIRI', *De Telegraaf*, 30 januari 1967; [A.J. Cuppen], 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd*, 21 januari 1967.

werden bekritiseerd.⁶⁰ ARP-lijsttrekker Barend Biesheuvel op zijn beurt kreeg te horen dat het 'bepaald irriterend' was geweest 'zoals hij met zijn handen en armen werkte', terwijl Hans Wiegel in de jaren zeventig werd geprezen omdat hij in navolging van 'de Amerikanen [...] meer in de lens – en dus naar het publiek' had gekeken.⁶¹ Tegelijkertijd bevestigde deze correspondentie de indruk bij de partijen dat het contact met de kiezer door hun televisieoptredens werd versterkt.⁶² Om de vaardigheid in het omgaan met het nieuwe medium aan te scherpen schakelden zij deskundigen in die met de politici opnames van debatten terugkeken en in een rollenspel een debatsituatie nabootsten.⁶³

Ook de omroepen pasten hun benadering van het televisiedebat aan. Hier tekende zich de omslag af die de relatie tussen media en politiek meer in het algemeen doormaakte: de 'traditionele beleefdheid' waarop politici doorgaans hadden kunnen rekenen verdween en de pers ontzuilde.⁶⁴

60 B. Vechtman aan J. den Uyl, d.d. 30 januari 1967. IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2052.

61 Brief van J.H. Slik aan het Centraal Comité van Anti-Revolutionaire Kiesverenigingen d.d. 20 oktober 1966. HDC, ARP (850), inv.nr. 323; Brief aan Wiegel d.d. 23 mei 1977. Nationaal Archief (NA), Archief Wiegel, inv.nr. 186.

62 'Televisie brengt politiek dichterbij de mensen', *Haagsche Courant*, 13 mei 1964, aanwezig in IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1366; 'De kiezer', *VARA Radio-TV-Gids*, 11 februari 1967.

63 A. van Kessel, 'Confessioneel-liberale samenwerking geprolongerd. Verkiezingen, formatie en samenstelling van het kabinet-Marijnen' in: P. van der Heiden en idem ed., *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijnen, -Cals en -Zijlstra 1963-1967* (Amsterdam 2010) 15-50, aldaar 18; Gesprek met de heer J. Weier over coaching t.v. sprekers' [1963], HDC, Archief ARP, inv.nr. 889; Werkconferentie politieke presentatie, [1972]. IISG, Archief PvdA, 1781.

64 J. Bank, 'Televisie in de jaren zestig', *BMGN* 101 (1986) 52-76, aldaar 67; Prenger, 'Uitglieden', 219-220; H. Wijfjes, 'Haagse kringen, Haagse vormen. Stijlver-

Om de parlementaire sfeer van de debatten te doorbreken, schakelden zowel de NTS als de AVRO in 1967 een kritisch journalistenpanel in om de politici te ondervragen en mocht ook het publiek zich in het debat mengen.

De nieuwe aanpak van het debat door partijen en omroepen verried zo ook een andere benadering van de kiezer. In de eerste televisiedebatten hadden politici met hun optreden sterk de nadruk gelegd op politiek als een kwestie van beginselen en vooral ook van beleidsvraagstukken die vanuit deze beginselen door de partijen verschillend benaderd werden. In een beschaafd debat waren de principiële tegenstellingen tussen de partijen inzichtelijk gemaakt. Hoewel politici de televisie hadden omarmd als een medium dat de politiek dichterbij de burger kon brengen, was aan hem of haar nog steeds een passieve rol als toehoorder toebedeeld. De complexiteit van de discussies die voor de camera werden gevoerd, had bovendien de afstand tussen de beroepspolitici en de burgers die zij vertegenwoordigden benadrukt. In 1967 was dit anders. Bij het door de NTS georganiseerde 'schakeldebat' bevonden de lijsttrekkers van de KVP, PvdA, ARP en VVD zich elk in een met eigen aanhangers gevulde zaal ergens in het land. Naast het journalistenpanel, dat vanuit de studio in Bussum vragen op de politici afvuurde, kreeg ook het publiek de gelegenheid om een van de andere lijsttrekkers te ondervragen. De televisiedebatten vormden zo – zoals we zullen zien kortstondig – de uitdrukking van een nieuwe politieke cultuur waarin van politici de bereidwilligheid (en behendigheid) verwacht werd om op kritische vragen van burgers in te gaan.

andering in politieke journalistiek' in: Bardoel e.a. ed., *Journalistieke cultuur*, 19-36, aldaar 23.

De partijen op de regisseursstoel

Leken deze ontwikkelingen de partijen binnen het politiek-mediale complex in een afhankelijke rol te drukken, de praktijk van de televisiedebatten in de jaren zeventig wees iets anders uit. Hoewel in de jaren zeventig de mondigheid van de burgers niet verdween en ook de kritische journalistiek overeind bleef, lieten de partijen zien het medium televisie ook naar hun hand te kunnen zetten. Na een fase waarin zowel de omroepen als de partijen de (on)mogelijkheden van het televisiedebat hadden afgetast en de politieke partijen vooral onder de indruk waren geweest van de vermeende effecten van het nieuwe medium op de politiek, traden de laatsten in aanloop naar de verkiezingen van 1971 zelfbewuster op en namen de regie in handen. Het leverde een legendarisch televisiefragment op: op 27 april registreerden de camera's van de AVRO een rij lege stoelen in de studio waar onder leiding van Wibo van der Linde een debat had moeten plaatsvinden tussen de lijsttrekkers van de 28 partijen die een dag later aan de verkiezingen deelnamen. De lijsttrekkers van de grote partijen hadden op het laatste moment echter afgezegd, omdat zij een 'groot politiek circus' en een gebrek aan 'politieke duidelijkheid' vreesden.⁶⁵ De AVRO zag zich genooddaakt om het programma dat live werd uitgezonden af te breken, de wel opgekomen lijsttrekkers bedremmeld in hun stoelen achterlatend.⁶⁶

65 Het betrof hier de ARP, KVP, CHU, VVD en D66 – en nieuwkomer PPR. 'AVRO breekt program af', *De Volkskrant*, 28 april 1971; Max [van der Stoel] aan J. den Uyl, ongedateerd [1971]. IISG, Archief Den Uyl, inv.nr. 640.

66 De AVRO schoof de schuld voor de afgelasting van het televisiedebat volledig in de schoenen van Den Uyl.

Het betekende een keerpunt in de relatie tussen partijen en omroepen: om een dergelijk debacle in het vervolg te voorkomen gingen de omroepbazen op audiëntie bij de campagneleiders om hun plannen voor een televisiedebat voor te leggen.⁶⁷ Een goed voorbeeld is het tweedebat tussen Wiegel en Den Uyl dat de VPRO op 18 mei 1977 uitzond. In de *VPRO Gids* lichtte Feike Salverda toe hoe de omroep erin was geslaagd hen te strikken: al in het najaar van 1976 was hoofd televisie Arie Kleywegt begonnen met zijn 'gelobby' bij beide partijen. De keuze van de onderwerpen, de spelregels van het debat en de voorzitter werd aan de partijen overgelaten.⁶⁸ Ook kwam het voor dat de partijen zich met het decor en de rol van de presentator bemoeiden.⁶⁹ De onvoorspelbare interactie met het publiek, waarmee in 1967 was geëxperimenteerd, verdween uit de debatten. De partijen stuurden aan op studiodebatten met een neutrale gespreksleider, zoals ook in 1963 het geval was geweest. AVRO-televisiejournalist Jaap van Meekren bleek voor deze rol geknipt. Hij groeide vanaf 1977 uit tot het gezicht van de televisiedebatten. De partijen hadden geen bezwaar, want Van Meekren stelde zich zeer gediensig op. Hij

H.L.H. v.d. Molen, 'Uitzending ging niet door', *AVRO-bode*, afl. 20 (mei 1971).

67 Zie bijvoorbeeld: C. Labeur, 'HIER EN NU won het gevecht om het lijsttrekkersdebat', *NCRV-Gids* afl. 20 (17 mei 1986) 12-13.

68 F. Salverda, 'Voorgeschiedenis van een debat', *VPRO Gids*, afl. 20 (mei 1977); Brieven (ongedateerd) van campagneleider R. de Korte aan H. Wiegel aangaande de televisiedebatten van 18 en 24 mei 1977. NA, Archief Wiegel, inv.nr. 186; F. Salverda (VPRO) aan L. Rhijnsburger (VVD) en K. Bode (PvdA) d.d. 22 februari 1977. IISG, Archief PvdA, inv.nr. 1781.

69 Brief van PvdA partijsecretaris H. Ouwerkerk aan L. Steijaard d.d. 27 april 1971. IISG, Archief PvdA, inv. nr. 1781; Resumé gesprek de heer mr. B.W. Biesheuvel en partijsecretariaat d.d. 25 oktober 1972. HDC, Archief ARP (272), inv.nr. 816.

Lege stoelen. AVRO-presentator Wibo van de Linde (links op de voorgrond) legt de tv-kijkers uit dat het geplande debat in Studio Bellevue in Amsterdam niet doorgaat, omdat de lijsttrekkers van de grote partijen niet zijn komen opdagen. Omringd door lege stoelen kijken de vertegenwoordigers van de kleine partijen gelaten toe. De AVRO vulde het ongeplande gat in de programmering op met een tv-registratie van een optreden van Tom Jones.

Bron: Nationaal Archief. Fotocollectie Anefo, 2.24.01.05, bestanddeelnummer 924-4954, licentie CC-BY-SA. Fotograaf: Bert Verhoeff. Amsterdam, 27 april 1971 [924-4954]

vroeg de partijen welke vragen de lijsttrekkers aan elkaar gingen stellen en welke vragen hij als discussieleider vervolgens naar voren moest brengen.⁷⁰

Wat de repercussies waren als een omroep de partijen tegen de haren instreek, merkte de NOS in 1986. Dat jaar dwong het CDA af dat niet de NOS, maar NCRV's HIER EN NU het slotdebat op de dag voor de verkiezingen mocht uitzenden. De partij nam zo wraak voor de berichtgeving in het NOS-Journaal, waarin een verband was gelegd tussen de kernramp die eind april in Tsjernobyl had plaatsgevonden en het

standpunt van het CDA (en coalitiegenoot VVD) ten aanzien van kernenergie.⁷¹

De dominante positie die de partijen bij de organisatie van de televisiedebatten innamen, bevestigt de these dat in de jaren zeventig en tachtig in het politiek-mediaal complex de 'party logic' overheerste: ondanks de kritische journalistiek, bepaalden de partijen nog steeds in grote mate de campagneagenda.⁷² Tegelijkertijd sloot de meer 'neutrale' positie van de tv-journalisten aan bij een omslag in de journalis-

70 J. van Meekren aan G. van der Wulp (CDA), K. Bode (PvdA), G.Ch.O. Boosman (VVD) en E. Bakker (D66) d.d. 8 mei 1981. IISG, Archief Den Uyl, inv.nr. 646.

71 Ph. van Praag, 'Het Journaal en de Haagse politici', *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 8.2 (2005) 61-78, aldaar 65.

72 K. Brants en Ph. van Praag, 'Politieke strijd: in of met de media?' in: idem ed., *Tussen beeld en inhoud. Politiek en media in de verkiezingen van 1998* (Amsterdam 2000) 1-15, aldaar 7.

tiel van een participerende (en vaak ook polariserende) taakopvatting eind jaren zestig naar de journalist als 'bemiddelaar in beeldvorming' in de late jaren zeventig en tachtig.⁷³

De inschikkelijkheid van de omroepen gaf de partijen alle ruimte de televisiedebatten te benaderen vanuit hun electorale strategie. De PvdA gaf de voorkeur aan 'tweededebatten', die haar immers in staat stelden de tegenstelling tussen progressieve en conservatieve politiek op de voorgrond te plaatsen. Debatten met meerdere partijen moesten vermeden worden, omdat de confessionelen dan de kans kregen zich als de 'redelijke middenpartij' te profileren tussen de kempfanen Den Uyl en Wiegel in, zo lichtte campagnestrateeg Kees Bode in alle openheid toe in de *VPRO Gids*.⁷⁴ De ARP en KVP gingen mee in de polarisatiestrategie van de PvdA. De ARP hoopte door een redelijke opstelling van Biesheuvel Den Uyl als een 'onredelijke' zwartkijker weg te kunnen zetten.⁷⁵ KVP-lijsttrekker Frans Andriessen op zijn beurt kreeg in 1972 van zijn campagnestrategen de opdracht 'harmonie' te plaatsen tegenover 'polarisatie'.⁷⁶ In 1977 zag de PvdA ook de nadelen in van de polarisatiestrategie: kiezersonderzoek had uitgewezen dat Den Uyl 'te veel als een partijman' werd gezien en dat de PvdA zelf te boek stond als een partij van 'onredelijke

ruziemakers'.⁷⁷ Terwijl de VVD met rollenspelen Ed Nijpels trainde in het provoceren van Den Uyl – Wiegel had deze gave van nature bezeten – kreeg Den Uyl steun van communicatiebureau De Beuk om zich een meer ontspannen houding aan te meten.⁷⁸ Het CDA op zijn beurt probeerde de moeilijke coachbare Van Agt zoveel mogelijk bij debatten weg te houden.⁷⁹ Adviezen om 'geen toneel' te spelen en "dure" woorden te vermijden waren bij hem aan dovemansoren gericht.⁸⁰

Het gevolg hiervan was dat de televisiedebatten in de jaren zeventig en tachtig nauwelijks spannende televisie opleverden. 'Saai', 'mat' en 'zeer georganiseerd', oordeelden de dagbladen.⁸¹ Het debat tussen Biesheuvel en Den Uyl was volgens Herman Hofhuizen een 'slaapverwekkend saaie bedoening', omdat beide heren 'kennelijk afgesproken [hadden] lief voor elkaar te zijn'.⁸² De schuld werd niet alleen bij de politici neergelegd, maar ook bij omroepjournalisten als René Eijbersen (NCRV) die volgens zijn collega Fred Verbakel (NOS) in 1986 de lijsttrekkers alle

73 C. Vos, 'Van propagandist naar makelaar. De uitvinding van de Nederlandse televisiejournalistiek', in: Bardeel e.a. ed., *Journalistieke cultuur*, 269-286, aldaar 270.

74 B. Paans, 'Kees Bode. Gebruik nooit een vragende zin', *VPRO Gids*, 18 mei 1977; Van Praag jr., *Strategie*, 272.

75 Debat Biesheuvel-Den Uyl [1972], HDC, Archief van de Dr. Abraham Kuiper Stichting (276), doos 32, map 407.

76 Notitie Advies bij t.v.-debatten en andere openbare optredens voor de fractievoorzitter van C.F. Kleisterlee, d.d. 26 oktober 1972. KDC, Archief KVP, inv.nr. 1507.

77 Notitie campagnestrategie, d.d. 14 december 1976. IISG, Archief Den Uyl, inv.nr. 813; Sprekers-coördinatie Den Uyl en Van den Berg [1981]. Ibidem, inv.nr. 646; De Belle van 1982. IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2838.

78 C. van der Eijk en Ph. van Praag, *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986* (Amsterdam 1987) 81 en 83.

79 Van Praag jr., *Strategie*, 277.

80 Richtlijnen voor contacten met radio en televisie (1977). KDC, Archief KVP, inv.nr. 1398.

81 'Slappe thee', *Leeuwarder Courant*, 31 maart 1971; 'Geen vuurwerk, geen diepgravend gesprek', *Leidsch Dagblad*, 18 mei 1981; 'Vuurwerk bleef uit in slotdebat', *De Telegraaf*, 21 mei 1986.

82 H. Hofhuizen, 'Het leek nergens op', *De Tijd*, 28 november 1972.

Van Agt verzorgt zijn scheiding. Vlak voor aanvang van DEN HAAG VANDAAG, waarin hij samen met Wiegels en Den Uyl aan de tand zal worden gevoeld, komt Van Agt nog even zijn haren. De foto maakte deel uit van de tentoonstelling 'Verkiezingen en kabinetsformatie 1977' die in 1978 in het Rijksmuseum werd gehouden met werk van Singels en zijn collega Dolf Toussaint.

Bron: foto Han Singels. Hilversum, 21 mei 1977. Met dank aan Han Singels voor het ter beschikking stellen van deze foto.

ruimte had geboden om de anderhalf uur van het debat 'vol [te] lullen'.⁸³

Over de betekenis van de televisiedebatten voor de verkiezingsuitslag bestond dan ook weinig discussie: 'Niet, dat ik ook maar één moment geloof, dat dergelijke tv-debatten beslissend zijn voor de uitslag van de verkiezingen. Dat zijn andere dingen, zoals traditie, de omgeving, het "postduiveninstinct", noem maar op', aldus Ger Vaders, hoofdredacteur van het *Nieuwsblad van het Noorden*, in zijn nabeschouwing op een debat tussen Van Agt en Den Uyl in de campagne van 1981.⁸⁴ Wetenschappers zagen ook geen verband. In een in opdracht van de NOS geschreven artikel uit 1977 over televisie en de verkiezingen stelde mediadeskundige Chris Vos zelfs dat het effect van

de debatten op de uitslag, hoewel moeilijk meetbaar, 'uiterst marginaal' was.⁸⁵ Presentator Jaap van Meekren toonde zich bescheiden en suggereerde dat de debatten slechts een door de kiezer reeds gemaakte keuze konden bevestigen.⁸⁶

Getuige de intensieve voorbereiding en de campagneactiviteiten die eromheen werden georganiseerd en ondanks de kritische reacties in de pers, namen de partijen de televisiedebatten uiterst serieus. Ze boden hen immers nog steeds een uitgelezen gelegenheid om een groot deel van het electoraat te bereiken. In 1981 verspreidde

85 C. Vos, 'Televisie en verkiezingen', gedateerd 6 mei 1977. KDC, Archief KVP, inv.nr. 1398. Zie ook: H. Wentholt, *De onvindbare invloed van een verkiezingsdebat. Onderzoek naar de informatieve effecten van een "debat" met Den Uyl, Wiegels en Van Agt in Den Haag Vandaag op zondag 22 mei 1977* (Hilversum z.j.) 38-39.

86 B. Jalink, 'Het debat een delicate zaak', *Televizier*, afl. 36 (4 september 1982); H. Post en G. Groen, 'De kiezer heeft het laatste woord', *KRO Studio*, afl. 21 (mei 1977).

83 R. van Scheers, 'De missers van de PvdA. Mediamannen over het effect van de verkiezingsdebatten', *Haagse Post*, 31 mei 1986.

84 G. Vaders, 'Een slechte thriller', *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 mei 1981; zie ook: M. van der Plas, 'Bokser versus schermer', *Elseviers Magazine*, 23 mei 1981.

De Van Meekren-methode. De lijsttrekkers Den Uyl, Wiegel, Terlouw en Van Agt kort voor het slotdebat dat op 24 mei 1981 door de AVRO werd uitgezonden. Jaap van Meekren trad op als gespreksleider. Bron: Nationaal Archief. Fotocollectie Anefo, 2.24.01.05, bestanddeelnummer 931-5048, licentie CC-BY-SA. Fotograaf: Marcel Antonisse. Hilversum, 24 mei 1981.

de PvdA een dag voor de verkiezingen van 26 mei een flyer waarin werd verwezen naar het slotdebat dat op 24 mei door de AVRO was uitgezonden: 'gisteravond was het duidelijk: Van Agt en Wiegel zien zichzelf wel blijven zitten'.⁸⁷ Partijen adverteerden ook in omroepgidsen om de lezers op het optreden van hun lijsttrekker in een televisiedebat te wijzen.⁸⁸ Dat de debatten vooral georganiseerd werden omdat de omroepen het zo graag wilden, zoals televisiejournalisten Charl Schwietert en

Hans Hillen in 1981 beweerden, was dan ook niet juist.⁸⁹

De nieuwe realiteit: het slotdebat van 1986 en de discussie over de televisiedemocratie

Niets suggereerde dat het slotdebat van 20 mei 1986 tussen Ruud Lubbers (CDA), Den Uyl en Ed Nijpels een fundamentele verandering teweeg zou brengen in de wijze waarop politici, omroepen en journalisten het politiek-mediaal complex percipieerden. De opzet en het verloop van het debat verschilden nauwelijks van de eerdere

87 'Ook gekeken naar het tv-debat'. Flyer van de PvdA, d.d. 25 mei 1981. IISG, Archief PvdA, inv.nr. 2093.

88 Zie bijvoorbeeld: *AVRO-bode*, afl. 19 (mei 1977).

89 C. Schwietert en H. Hillen, *De formatie van een tijdbom. Het tweede kabinet Van Agt* (Haarlem 1981) 65.

lijsttrekkersdebatten. Toch barstte naar aanleiding van het debat in de pers een discussie los over de veranderingen waaraan de politiek onder invloed van de televisie onderhevig zou zijn. Van een belangrijk, maar niet doorslaggevend onderdeel van de verkiezingscampagne groeiden de debatten na 1986 uit tot de kapstok waaraan de pers haar berichtgeving over de verkiezingsstrijd ophing – en nog steeds ophangt.

Deze verandering werd in gang gezet door de verrassende verkiezingsuitslag van 1986. De opiniepeilers hadden een overwinning voor de PvdA voorspeld, maar het CDA won uiteindelijk negen zetels en kwam zo als grootste partij uit de bus. Volgens Maurice de Hond – de opiniepeiler die in 1977 nog had verkondigd dat televisiedebatten ‘weinig invloed’ hadden – had het slotdebat bij de NCRV de zwevende kiezers naar Lubbers getrokken.⁹⁰ Ook de Leidse politicoloog Rudy Andeweg wist een dag na de verkiezingen al te melden dat het lijsttrekkersdebat waarschijnlijk ‘de belangrijkste rol heeft gespeeld bij de grote winst van het CDA’.⁹¹ Cruciaal was volgens hem de ‘bliksemenquête’ die het NIPO na het debat had gehouden en waarvan de resultaten op de verkiezingsdag in de kranten waren gepubliceerd. Uit de peiling was weliswaar gebleken dat slechts een magere drie procent van de kiezers na het debat had besloten op een andere partij te gaan stemmen, maar

die partij was wel in ruime meerderheid het CDA van premier Lubbers geweest. De helft van de ondervraagden had bovendien aangegeven dat Lubbers het debat gewonnen had.⁹² Het was niet het optreden van ‘de Saaie Drie’, maar het *bandwagon*-effect dat de kiezers in de armen van het CDA had gedreven: de neiging van de kiezer om op een winnaar te stemmen.⁹³

Deze ontwikkelingen in de nasleep van het slotdebat van 1986 hadden grote gevolgen voor de perceptie van de relatie tussen media en politiek, waarbij de nadruk kwam te liggen op het verband tussen een succesvol mediaoptreden en succes bij de stembus. De televisiedebatten kregen voortaan een centrale rol in de verslaggeving en duiding van de campagne.⁹⁴ Volgens Ton Planken, voormalig eindredacteur van DEN HAAG VANDAAG, waren de debatten ‘behoorlijk van invloed [...] meer dan ik vroeger dacht’. Zijn NOS-collega Bob de Ronde achtte het effect van debatten zelfs ‘enorm’.⁹⁵ Herman Wigbold, hoofdredacteur van *Het Vrije Volk* en oud-programmamaker van de VARA, suggereerde dat Wim Kok het in het televisiedebat beter zou hebben gedaan dan Den Uyl, omdat hij een ‘nieuw gezicht’ was, dat ‘beter past bij de televisiedemocratie van onze dagen’.⁹⁶

Nieuw was dit denken in termen van televisiedemocratie natuurlijk niet: Hiltermann had in 1963 al over televisieverkie-

90 Post en Groen, ‘De kiezer’; Ph. van Praag en W. Geijtenbeek, ‘Het onderschatte debat. De rol van het RTL4-debat in de campagne van 2003’ in: K. Brants en Ph. van Praag ed., *Politiek en media in verwarring. Verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (Amsterdam 2005) 111.

91 ‘Lubbers, schrik van opiniepeilers’, *Leeuwarder Courant*, 23 mei 1986; Andeweg kwam na onderzoek weer op zijn uitspraak terug: R. Andeweg ed., *Tussen steekproef en stembus. Beschouwingen over verkiezingspeilingen naar aanleiding van de discrepantie tussen de peilingen en de verkiezingsuitslag van 21 mei 1986* (Leiden 1988).

92 Van der Eijk en Van Praag, *De strijd*, 73.

93 M. de Roode, ‘De onderzoekers’, *Het Vrije Volk*, 22 mei 1986.

94 ‘Nationale verkiezingsdebat. Jacht op de zwevende kiezer’, *VARA TV-Magazine* afl. 18 (30 april – 6 mei 1994); ‘Kok wint tv-debat’, *De Telegraaf*, 3 mei 1994; F. Vermeulen, ‘Zwevende kiezer kiest na debat’, *NRC Handelsblad*, 3 mei 1994.

95 Van Scheers, ‘De misers’.

96 H. Wigbold, ‘PvdA is met open ogen in Lubbers’ val getrapt’, *Het Vrije Volk*, 22 mei 1986.

zingen gesproken.⁹⁷ Wel nieuw was dat het begrip televisiedemocratie hoofdzakelijk met een vervalvertoog verbonden werd. In de eerste helft van de jaren tachtig dook de term in de Tweede Kamer en de pers onder meer op in verwijzing naar de manipulatieve werking die uitging van de mediale representatie van de werkelijkheid.⁹⁸ Na de verkiezingen van 1986 groeide het begrip uit tot het centrale element in het vertoog waarmee journalisten de relatie tussen media en politiek benaderden. 'Televisiedemocratie' werd hierbij vaak in een adem genoemd met 'amerikanisering'.⁹⁹ Het waren pejoratieve concepten, die onder meer door de Twentse politicoloog Andries Hoogerwerf in verband werden gebracht met een 'vervlakking' van de politiek. Opiniepeilingen en televisiedebatten vormden de voornaamste uitdrukking van deze vervlakking.¹⁰⁰ Ze waren nauw met elkaar verbonden: de televisiedebatten vormden natuurlijk een mooi aanknopingspunt voor het verrichten van opiniepeilingen die niet alleen in kaart brachten wie het debat gewonnen had, maar ook prognoses gaven over de uitslag van de Kamerverkiezingen.

Politici zelf waren er verlegen mee. De campagneleiders van het CDA en de PvdA, die binnen het nieuwe vertoog als medeschuldigen werden aangewezen voor de opkomst van de televisiedemocratie, haastten zich te benadrukken dat hiervan nog lang

geen sprake was. 'In Nederland zal de televisie nooit zo'n grote rol gaan spelen als in Amerika. Televisie zal nooit de andere media en de toespraken van de lijsttrekker in rokerige zaaltjes kunnen vervangen', aldus Ries Smits (CDA). Zijn PvdA-collega Peter Kramer sprak van 'legendevorming' rond het lijsttrekkersdebat.¹⁰¹ Zij stonden echter betrekkelijk alleen, want veel politici onderschreven de kritische analyses in de pers. PvdA-Kamerlid Jacques Wallage hield in 1987 de 'zucht naar vluchtigheid en oppervlakkigheid' die de mediadominantie met zich meebracht, maar stelde ook de 'hoerigheid van de politiek jegens de media' aan de kaak. 'Op de een of andere manier heeft de personality-kant van de politiek aan belang gewonnen. Dat heet dan mannetjesmakerij of televisiedemocratie, maar het is wel degelijk waar'.¹⁰²

Ook de omroepen raakten ervan overtuigd dat zij zich in een nieuwe (media) werkelijkheid bevonden en gooiden hun gedweë houding overboord. Hun veranderende opstelling ten aanzien van de politiek werd mede ingegeven door ontwikkelingen binnen het medialandschap zelf. Verschillende mediaonderzoekers hebben erop gewezen dat eind jaren tachtig, met de introductie van commerciële televisie gekoppeld aan technologische innovaties, de slag om de kijker een nieuwe representatie van politiek in de media met zich meebracht, waarbij de nadruk kwam te liggen op conflicten, drama en emoties, opdat een hoge kijkdichtheid was gegarandeerd.¹⁰³ Op

97 Hiltermann, 'Televisie'.

98 G. Driehuis en T.-J. Meeus, 'Peter Lankhorst (PPR): "Wij zijn op weg naar een televisiedemocratie"', *De Tijd*, 1 februari 1985; 'Wat heeft de televisiedemocratie nodig om democratie te blijven', vroeg Ria Beckers (PPR) zich af in oktober 1985. HTK, 15 oktober 1985, p. 469; 'Haagse kopstukken bedreigen lokale democratie', *De Telegraaf*, 18 maart 1986.

99 Zie bijvoorbeeld: H. Faas, *Termieten & musketen. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek* (Amsterdam [1987]) 244-245.

100 'Val der peilers', *Leeuwarder Courant*, 27 mei 1986.

101 S. Akkerman, 'Televisie maakt rokerige zaaltjes niet overbodig', *Leidse Courant*, 10 oktober 1986.

102 Ischa, 'Onze voorvaders', *Vrij Nederland*, 10 januari 1987.

103 M. Adriaansen en Ph. Van Praag, 'Nieuwe scheidslijnen en de turbulente relatie tussen politiek, media en burgers' in: H. Dijkstra e.a. ed., *WRR-Verkenning 23, Het gezicht van de publieke zaak. Openbaar bestuur*

basis van een analyse van het NOS-Journaal heeft Van Praag bijvoorbeeld geconstateerd dat de omroep het in de jaren negentig niet langer aan de partijen liet om de nieuwsagenda in campagnetijd te bepalen.¹⁰⁴ Voor de politieke partijen bevestigde dit alleen maar hun analyse dat ze in een televisiedemocratie opereerden.

Ook in de televisiedebatten tekende de nieuwe werkelijkheid zich af. Om het saaie imago te doorbreken kozen de omroepen voor een nieuwe aanpak die volgens tv-journalist Paul Witteman 'spannende televisie' – en dus hoge kijkcijfers – moest opleveren.¹⁰⁵ De 'Van Meekren-formule' – een debat met een neutrale presentator – werd verruild voor debatleiders die een actieve, kritische bijdrage aan de discussie leverden. Het commerciële RTL experimenteerde met meer dynamische debatformules, zoals het *town-hall format* met vragen vanuit het publiek en een afwisseling van plenair debat en korte tweedebatten. Ook de keuze van de locatie was vaak veelzeggend: in 1998 werd het slotdebat in theater Carré gehouden en in 2002 organiseerde RTL een debat in de studio van de SOUNDMIXSHOW.

Politici, politicologen en politieke journalisten reageerden kritisch op deze ontwikkelingen. Naast televisiedemocratie werden termen als 'dramademocratie', 'mediacratie' en 'spektakeldemocratie' gemunt om de effecten van de mediatisering op de politiek te duiden. De lijsttrekkers die aan het SOUNDMIXSHOW-debat hadden meegedaan waren gepikeerd over de verrassingen die RTL voor hen in petto had gehad, zoals stemkastjes waarmee het publiek in de studio de lijsttrekkers had beoordeeld en de

herhaaldelijke onderbreking van het debat voor de reclame ('even boodschappen doen en dan vlug weer terug').¹⁰⁶ Deze kritiek valt niet terug te voeren op frustratie over het succes van Fortuyn, want ook hij had zich openlijk aan het debat bij RTL4 geërgerd.¹⁰⁷ Dat ook de overheid zich zorgen maakte blijkt wel uit het feit dat verschillende adviesorganen in het begin van de eenentwintigste eeuw rapporten publiceerden over de mediatisering van de politiek.¹⁰⁸ Een van de rapporten bevatte kritiek op de televisiedebatten: de kiezer kwam niet aan bod en de partijen en omroepen bekommerden zich vooral om de 'visuele aantrekkelijkheid' in plaats van 'de kwaliteit van de informatie en ondervraging'.¹⁰⁹ Terwijl de televisiedebatten in de jaren zestig nog met een versterking van de democratie in verband waren gebracht omdat ze burgers en politici dichterbij elkaar zouden brengen, groeiden ze zo in het begin van de eenentwintigste eeuw juist uit tot symbool voor de ontarding van de televisiedemocratie.

Hoewel de entertainmentformule met het SOUNDMIXSHOW-debat wel haar grenzen had bereikt en partijen zich niet nog eens lieten verrassen, hield de kritiek op de televisiedebatten in de eenentwintigste eeuw aan. 'Debat gemist gisteravond? Geeft niets. Bij lijsttrekkersdebatten op televisie gaat het tenslotte niet om wat er daadwerkelijk wordt gezegd', zo stelde *de*

onder ogen (Amsterdam 2010) 241-272, aldaar 270; Wijffjes, 'Haagse kringen', 28.

¹⁰⁴ Van Praag, 'Het Journaal', 70.

¹⁰⁵ Walter en Van Praag, 'Wie zegt'.

¹⁰⁶ 'Ergernis overstijgt routine in tv-debat', *NRC-Handelsblad*, 29 april 2002; 'Uniek tv-debat wekte vooral verwarring', *De Volkskrant*, 30 april 2002; zie voor een overzicht van de krantenreacties op het debat: M. Benzakour, 'Televisiedemocratie', *De Volkskrant*, 4 mei 2002.

¹⁰⁷ Van Praag en Geijtenbeek, 'Het onderschatte debat', 117.

¹⁰⁸ *Politiek en media. Pleidooi voor een LAT-relatie*. Raad voor het Openbaar Bestuur (Den Haag 2003); *Medialogica*. RMO; Dijkstelbloem, *Het gezicht*.

¹⁰⁹ *Politiek en media*, 20.

Volkskrant in 2006.¹¹⁰ Parlementair journalist Willem Breedveld vroeg lezers van *Trouw* om te melden of ze iets met de debatten van dat jaar waren opgeschoten en trok op basis van de ingezonden brieven de conclusie dat 'het tv-geweld' niet in verhouding stond 'tot de vragen die de burgers echt bezighouden'.¹¹¹ Niet alleen de televisiemakers droegen schuld. Politicoloog en PvdA-sympathisant Jos de Beus wees met beschuldigende vinger naar de 'lijsttrekkers, parlementaire journalisten en campagnestrategen' die 'ten onrechte [meenden] dat "de gewone man" niet geïnteresseerd is in inhoudelijke debatten over belangrijke onderwerpen'.¹¹² André Rouvoet, lijsttrekker van de ChristenUnie, vond dat het 'democratisch proces' geweld werd aangedaan door politiek debat 'naar Amerikaans voorbeeld' als 'behapbaar entertainment' te presenteren.¹¹³ In de ogen van deze journalisten en politici waren de politiek en de media door hun wederzijdse afhankelijkheidsrelatie in de ban geraakt van de televisiedemocratie en hadden ze de burger uit het oog verloren.

VVD-lijsttrekker Mark Rutte verzette zich echter tegen de analyse van De Beus en verdedigde de televisiedemocratie. Onder verwijzing naar het Nixon-Kennedy-debat uit 1960 stelde hij dat 'wie zich nieuwe media eigen maakt, [...] niet alleen meer kiezers [wint], het maakt je ook tot beter

politicus'. Hoewel hij deze stelling niet onderbouwde, kon uit zijn ingezonden brief in *NRC Handelsblad* wel opgemaakt worden dat Rutte leunde op het in de jaren zestig veelgehoorde argument dat de televisie de democratie juist diende: het bracht politiek in de huiskamers van mensen die er anders niet of veel minder mee in aanraking zouden komen.¹¹⁴ Zelf had hij daar in 2006 ook groot belang bij. Hij was immers een relatieve nieuwkomer die als underdog de debatten met gelouterde figuren als Wouter Bos en Jan-Peter Balkenende inging; debatten die hem bovendien landelijke bekendheid gaven.

Dat het televisiedebat, ondanks alle kritiek, een niet meer weg te denken onderdeel is geworden van de Nederlandse verkiezingscampagnes komt omdat het beantwoordt aan wensen van de politiek, het publiek en de media. In het televisiedebat komt de hang naar dramatiek die het medium televisie eigen is samen met de voorkeur van journalisten voor drama en strijd – zie hun verslaggeving van de debatten als sportwedstrijden – en de neiging van politici om – in de woorden van Henk te Velde – de 'dramatische kant van de strijd in de politieke arena' aan te grijpen om 'een brug met de kiezers' te slaan. In verkiezingstijd vormt het televisiedebat het voornaamste theater waarin deze strijd wordt gevoerd. Met de leegloop van de partijorganisaties is de televisie bovendien uitgegroeid tot het belangrijkste communicatiekanaal met het electoraat.¹¹⁵ Voor de kiezers ten slotte biedt het televisiedebat een platform om met 'hun' lijsttrekker mee te leven, zoals bleek

110 R. du Pré en Ph. Remarque, 'Alleen de verliezers spinnen na afloop van het debat', *De Volkskrant*, 4 november 2006; zie ook: J. van Velzen, 'Campagnekoorts', *Trouw*, 17 november 2006.

111 W. Breedveld, 'Tsunami aan tv-debatten heeft de kiezers nauwelijks geholpen', *Trouw*, 25 november 2006.

112 J. de Beus, 'Debat in verkiezingscampagne verarmt door het nihilisme van de politieke klasse', *NRC Handelsblad*, 21 oktober 2006.

113 A. Rouvoet en J. Voordewind, 'Politics on Ice vergroot de kloof burger-politiek', *De Volkskrant*, 3 november 2006.

114 M. Rutte, 'Tussen piano en pret is genoeg ruimte voor politiek', *NRC Handelsblad*, 28 oktober 2006.

115 Van Vree, 'Het ontstaan', 91-92 en 95; H. te Velde, *Het theater van de politiek* (Amsterdam 2003).

[illegible]

Voorpagina van De Telegraaf op 12 september 2012. De Telegraaf opende op de dag van de Tweede Kamerverkiezingen met het laatste televisiedebat dat volgens de krant voor ‘weinig vuurwerk’ had gezorgd. De foto is genomen vlak voor het debat waarin de lijsttrekkers volgens het bijschrift bij de foto weer ‘de degens’ kruisten.

Bron: De Telegraaf

uit de brieven die zij naar de partijleiders stuurden en tegenwoordig door middel van twitter gestalte krijgt. Hiermee sluiten de debatten aan bij de door Remieg Aerts geconstateerde neiging van burgers om 'publieke persoonlijkheden op een voetstuk te plaatsen en hen te adoreren [of juist uit

te lachen, HK] om hun prestaties, hun uiterlijk, hun optreden, hun rijkdom, hun levensstijl'.¹¹⁶

116 R. Aerts, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009) 99.

Conclusie

De in dit artikel geschetste ontwikkeling van de cultuur van het televisiedebat laat zien dat onderzoek naar de veronderstelde en gewenste relatie tussen politiek en media andere inzichten geeft in de ontwikkeling van het politiek-mediaal complex, dan wanneer de blik uitsluitend gericht is op de reële relatie tussen beide sferen. Daarnaast heeft het onderzoek naar de televisiedebatten laten zien dat vanaf de jaren zestig geen sprake was van een toenemende ondergeschiktheid en afhankelijkheid van de politiek ten opzichte van media, maar van een historisch contingente ontwikkeling van hun onderlinge verhouding.

Begin jaren zestig werd in de pers, door omroepen en door partijen de relatie tussen media en politiek nog vooral gepercipieerd vanuit het perspectief van democratisering en politieke opvoeding en voorlichting – de televisie als een nieuw medium dat nieuwe vormen van interactie tussen politici en kiezers mogelijk maakte en het publiek op de hoogte bracht van de politieke agenda's van de partijen en hun principiële verschillen. Dat door de televisie de persoon van de politicus naar de voorgrond werd gedrongen, werd door de partijen en de pers als een goede ontwikkeling gezien: het kon de betrokkenheid van de burgers bij de politiek verhogen. Over een vervlakking van de politiek werd in de pers nog niet gesproken; de zakelijke televisiedebatten gaven hier toe ook geen enkele aanleiding. In de jaren zeventig nam de kritiek in de pers toe. Door de controle die de partijen uitoefenden op hun beeldvorming in de media leverden de debatten vooral 'saaie' televisie op. Halverwege de jaren tachtig kantelde het beeld. Hoewel studies lieten zien dat er nauwelijks tot geen verband was tussen televisie-

debatten en de verkiezingsuitslag en ook de opzet van de debatten geen noemenswaardige verandering had ondergaan, was er in de perceptie van politici, politicologen en de pers sprake van een opmars van de televisiedemocratie.

Het waren niet zozeer nieuwe praktijken die het beeld deden kantelen – televisiedebatten (en opiniepeilingen) kende Nederland al langer – maar de opkomst van een nieuw vertoog dat draaide rond de concepten televisiedemocratie en amerikanisering. Dit vertoog werd dominant na de verrassend verlopen parlementsverkiezingen van 1986. In samenhang met ontwikkelingen binnen het medialandschap zelf maakte dit de televisiedemocratie in de ogen van partijen, omroepen, pers en publiek tot een realiteit die vervolgens ook de praktijk en perceptie van de relatie tussen media en politiek ging bepalen.

Over de auteur

Dr. Harm Kaal is universitair docent politieke geschiedenis bij de Afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit. In 2013 publiceerde hij 'Constructing a socialist constituency. The social-democratic language of politics in the Netherlands, c. 1890-1950', *Archiv für Sozialgeschichte* 53 (2013) 175-202. E-mail: h.kaal@let.ru.nl.